מועדים לשיחה; קריאות חדשות בחגי ישראל — ארבעת המינים

הסמל הגדול השני של סוכות הוא ארבעת המינים, המוגדרים בתורה במילים אלו: "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר, כַּפֹּת תְּמָרִים, וַעֲנַף עֵץ עָבֹת וְעַרְבֵי נָחַל, וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים" (ויקרא כג, מ).

שלא כמנהגה במצוות שיש בהן עצמים סמליים, התורה אינה מסבירה לנו מדוע עלינו לקחת ארבעה מינים אלה. היא רומזת לפשר המצה וקורבן הפסח, היא רומזת לפשר הסוכה, אך לא כן באשר לארבעת המינים. היא אינה מפרטת באילו צמחים בדיוק מדובר, מדוע נוטלים אותם, ומה בעצם עושים איתם. בספר נחמיה יש אפילו תיאור מעורר תהיות, שמשתמע ממנו שארבעת המינים שימשו, לפחות אצל חלק מהאנשים, חומרי בנייה לסוכה:

וַיִּמְצְאוּ כָּתוּב בַּתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוָּה ה' בְּיַד מֹשֶׁה אֲשֶׁר יֵשְׁבוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בַּסֻּכּוֹת בֶּחָג בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי, וַאֲשֶׁר יַשְׁמִיעוּ וְיַעֲבִירוּ קוֹל בְּכָל עָרֵיהֶם וּבִירוּשָׁלַם לֵאמֹר, "צְאוּ הָהָר וְהָבִיאוּ עֲלֵי זַיִת וַעֲלֵי עֵץ שֶׁמֶן וַעֲלֵי הֲדַס וַעֲלֵי תְמָרִים וַעֲלֵי עֵץ עָבֹת לַעֲשֹׂת סֻכֹּת כַּכָּתוּב". וַיֵּצְאוּ הָעָם וַיָּבִיאוּ וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם סֻכּוֹת אִישׁ עַל גַּגּוֹ וּבְחַצְרֹתֵיהֶם וּבְחַצְרוֹת בֵּית הָאֱלֹהִים וּבִרְחוֹב שַׁעַר הַמַּיִם וּבִרְחוֹב שַׁעַר אֶפְרָיִם (נחמיה ח, יד-טז).

אומנם, יש הבדלים בין רשימה זו לרשימת ארבעת המינים בספר ויקרא, שאין בה עלי זית ועלי עץ שמן. אבל בתקופת המשנה היה לפחות תנא אחד שסבר שיש לעשות את הסכך דווקא מארבעת המינים.44סוכה לז ע"א.

כאן הפגינה התורה שבעל פה את חיוניותה. "פרי עץ הדר" זוהה עם האתרוג, ו"כפות תמרים" עם הלולב. "ענף עץ עבות" הוא ההדס, וערבי הנחל – כפשוטם. ה"לקיחה" הובנה כאחיזה ביד, בייחוד בעת אמירת הַלֵּל. המתח השורר בפסוק בין "וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן" לבין "וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים" יושַב בקלות. במקדש, כלומר "לפני ה'", ארבעת המינים ניטלו כל שבעת הימים, ובשאר המקומות ביום הראשון בלבד. כך היה עד חורבן בית שני – ואז פסק רבן יוחנן בן זכאי שבכל המקומות תקוים המצווה בכל ימות החג (לבד משבת), "זכר למקדש".45משנה, ראש השנה ד, ג.

נהגו גם להקיף את המזבח בתהלוכה שבה אנשים נושאים את ארבעת המינים בידם, הקפה אחת בכל יום ושבע הקפות ביום השביעי. ספר היובלים, המתוארך למאה השנייה לפני הספירה, אף מייחס מנהג זה לאברהם אבינו: "ויסוב יום ביום עם הענפים את המזבח שבע פעמים ביום, ובבוקר הילל והודה לאלוהיו על כל בשמחה".46ספר היובלים, פרק טז, מא. בברייתא המובאת בגמרא מופיע עוד מנהג, מחמיר יותר:

כך היה מנהגן של אנשי ירושלים: אדם יוצא מביתו ולולבו בידו; הולך לבית הכנסת – לולבו בידו; קורא קריאת שמע ומתפלל ולולבו בידו; קורא בתורה ונושא את כפיו – מניחו על גבי קרקע; הולך לבקר חולים ולנחם אבלים – לולבו בידו.47סוכה מא ע"ב.

ספרות חז"ל מציעה שפע הסברים סמליים. מפורסמת הקבלת ארבעת המינים לארבעה סוגי יהודים. לאתרוג יש ריח וטעם; ללולב טעם (של פרי התמר) ולא ריח; להדס ריח ולא טעם; ולערבה לא ריח ולא טעם. הריח מייצג את לימוד התורה והטעם את גמילות החסדים. יש יהודים יודעי תורה וגומלי חסדים, יש יהודים שרק אחת משתי התכונות מתקיימת בהם, ויש יהודים שאינם מצטיינים לא בתורה ולא במעשים. ה' אמר – כדי שלא יֵקל לשונאי ישראל להכריתם, יתאגדו כולם ביחד, וזכות הצדיקים תגן על כולם. ארבעת המינים הם כאן סמל לאחדות ישראל.48ויקרא רבה ל, יב.

מקור אחר קושר את ארבעת המינים לגוף האדם. הלולב הוא עמוד השדרה, ההדס הוא העיניים, הערבה הפה, והאתרוג הלב. נטילתם יחד היא מעין הצהרה שאנו עובדים את ה' בכל איברינו, או שה' יכפר לנו על חטאים שעשינו באיברינו השונים.49שם, יד.

ואולם כל אלו הם מדרשים מרחיבים, הסברים מסֵדר שני. הגמרא אומרת שנטילת לולב היא חלק מתהליך הבקשה על הגשמים.50תענית ב ע"ב. הקשר בין חג הסוכות לתפילה על הגשם עולה בבירור כבר בנבואת זכריה, המתארת כיצד באחרית הימים יעלו לירושלים בחג הסוכות מבני כל העמים להתפלל שירדו בארצותיהם גשמים. המשנה במסכת ראש השנה אומרת כי "בחג", החג בה' הידיעה, ככינויו של סוכות בפי חז"ל, העולם נידון "על המים". ארבעת המינים מייצגים את סוגי הצומח השונים הזקוקים למים. הלולב מייצג את נאות המדבר; הערבה את הצמחייה שבקרבת מקורות מים זורמים; והאתרוג וההדס, שניהם זקוקים למי גשמים רבים. על יסוד זה בונה הרמב"ם את הסברו במורה נבוכים:

מה שנראה לי באשר לארבעת מינין שבלולב הוא שהם (הבעה של) שמחה וחדווה ביציאתם מהמדבר שהיה לא מָקוֹם זֶרַע וּתְאֵנָה וְגֶפֶן וְרִמּוֹן וּמַיִם אַיִן לִשְׁתּוֹת (במדבר כ', ה) אל מקומות עצי פרי ונהרות. לכן נלקחו, בתור אזכור לזאת, הפרי היפה ביותר שבהם, ו(הצמח) בעל הריח הטוב ביותר שבהם, ו(הצמח) בעל העלים היפים ביותר, וגם הצמח היפה ביותר, כלומר ערבי נחל.51מורה נבוכים, ג, מג (בתרגום מיכאל שורץ, כרך ב, עמ' 599).

הטעם לבחירת הצמחים המסוימים הללו פשוט ואפילו פרוזאי. ראשית, ממשיך הרמב"ם ומסביר, "שהם מצויים הרבה בארץ ישראל באותה עונה והם בהישג ידו של כל אחד". שנית, "שהם יפים ביותר למראה ורעננים", וחלקם נותנים ריח טוב. ולבסוף, "הם מתמידים ברעננותם במשך שבעה ימים, דבר שאינו מתאפשר באפרסקים, רימונים, חבושים, אגסים והדומים להם".52שם, עמ' 600.

בבית המקדש השני נערכו בסוכות טקסים נוספים הקשורים לגשם. הראשון הוא ניסוך המים. לאורך השנה היו מלווים את הקרבת הקורבנות בניסוך יין, אבל בסוכות נוסף על כך ניסוך מים. מדי בוקר יצאה תהלוכה טקסית מהמקדש לבריכת השילוח שמחוץ לחומת העיר, ושם נשאבו המים לניסוך. המנהג הלהיב כל כך את הציבור, עד שכפי שתיארנו בתחילת הפרק, מדי לילה הייתה נחגגת בחצרות המקדש שמחת בית השואבה – הקדמה ארוכה לתהלוכת הבוקר.

טקס נוסף היה זקיפת הערבות במזבח. בכל יום מימי חול המועד היו יורדים למוצא, הסמוכה לירושלים, ומביאים משם למקדש ענפי ערבה טריים. את הענפים היו זוקפים על צידי המזבח. יש סבורים שהמנהג נלמד מהפסוק במזמורי ההלל שבתהלים, "אִסְרוּ חַג בַּעֲבֹתִים עַד קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ" (תהלים קיח, כז).53ראו סוכה מה ע"א. או אז היו מקיפים את המזבח בנשיאת ענפי ערבה בידיים (ויש אומרים בנשיאת כל ארבעת המינים) – ובהושענא רבה היו מקיפים שבע פעמים. יום זה נודע בכינוי "יום חיבוט ערבה" – מנהג שאנו מקיימים בהושענא רבה גם בימינו.

כיוון שלטקסים הללו אין מקור מובהק במקרא, הם נעשו מוקד מחלוקת בין הפרושים, שדגלו בתורה שבעל פה וגרסו כי שורשיה בקבלה שקיבל משה בסיני, לבין הצדוקים, שהתכחשו לתורה שבעל פה, ואשר היו הזרם המקורב ביותר לכוהני המקדש. הגמרא מספרת שבמקרה אחד החליט כוהן צדוקי לשפוך את המים על רגליו במקום לנסכם על המזבח, כנראה כמחאה אישית נגד מה שהיה בעיניו מנהג חסר בסיס. הדבר גרם למהומה רבתי; הקהל בעזרה רגם את הכוהן האומלל באתרוגיו, ונגרם נזק למזבח.54סוכה מח ע"ב.

טקסי בקשת גשמים היו שכיחים בדתות העולם העתיק. המיוחד בטקסים היהודיים נוגע לתופעה שמשה תיאר באוזני ישראל רק בערוב ימיו. עד אז תוארה הארץ כ"זבת חלב ודבש". בחודש האחרון של חייו, בנאומי ספר דברים, חשף משה מציאות שונה ומאתגרת:

כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה בָא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ לֹא כְאֶרֶץ מִצְרַיִם הִיא אֲשֶׁר יְצָאתֶם מִשָּׁם, אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זַרְעֲךָ וְהִשְׁקִיתָ בְרַגְלְךָ כְּגַן הַיָּרָק. וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים וּבְקָעֹת, לִמְטַר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתֶּה מָיִם. אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ דֹּרֵשׁ אֹתָהּ; תָּמִיד עֵינֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ, מֵרֵשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה (דברים יא, י-יב).

בארץ ישראל אין אספקת מים סדירה ובטוחה כמו בעמקי הנהרות הגדולים, הפרת והחידקל והנילוס. היא תלויה בגשם, ורדת הגשם בה אינה מובנת מאליה. בצורת ורעב פוקדים אותה לעיתים מזומנות: אברהם, יצחק ויעקב, כל אחד מהם בזמנו נאלץ לגלות ממנה בשל רעב.

מכאן ממד שני של אי־ודאות המעצב את חג הסוכות: האי־ודאות של הגשם. מציאות זו גרמה לכך שתושבי הארץ תלו עיניהם לא באדמה הפורייה אלא בשמיים, שאין לדעת אם ירעיפו עליה השנה מברכתם החיונית. האדם המאמין החי בארץ ישראל חש היטב כי גורלו נתון, בכל שנה מחדש, בידי שמיים.

על כך מדברת הפרשה השנייה בקריאת שמע, "והיה אם שמוע":

וְהָיָה אִם שָׁמֹעַ תִּשְׁמְעוּ אֶל מִצְוֹתַי אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם וּלְעָבְדוֹ בְּכָל לְבַבְכֶם וּבְכָל נַפְשְׁכֶם, וְנָתַתִּי מְטַר אַרְצְכֶם בְּעִתּוֹ, יוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ; וְאָסַפְתָּ דְגָנֶךָ וְתִירֹשְׁךָ וְיִצְהָרֶךָ . וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשָׂדְךָ לִבְהֶמְתֶּךָ , וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ. הִשָּׁמְרוּ לָכֶם פֶּן יִפְתֶּה לְבַבְכֶם וְסַרְתֶּם וַעֲבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. וְחָרָה אַף ה' בָּכֶם וְעָצַר אֶת הַשָּׁמַיִם וְלֹא יִהְיֶה מָטָר, וְהָאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת יְבוּלָהּ, וַאֲבַדְתֶּם מְהֵרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר ה' נֹתֵן לָכֶם (דברים יא, יג-יז).

בארץ ישראל מזג האוויר משמש מדד לנאמנותו של העם לאלוהיו. מצבה של הארץ המובטחת תלוי תמיד ברצונו של אשר הבטיחה.

הגיאוגרפיה חוברת בארץ הזו לאמונה. כך כתב רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי:

ויהיו השָּׂבָע בארץ הזאת ורעבה, טובתה ורעתה תלויים בעניין האלוהי לפי מעשיכם, ויהיה מנהג הטבע נוהג בכל העולם כולו, אך לא בכם – כי כל עוד שכינתי שורה בקרבכם, תראו שובע בארצכם, וגשמיכם יבואו כסדרם, לא יכחשו זמניהם, ותגברו במתי מספר על אויביכם – ובזה תדעו כי ענייננכם נוהג לא לפי חוקי הטבע, כי אם לפי רצוני, אך בעוברכם על דברי תראו רעב ובצורת ונגף וחיה רעה, גם בימים אשר כל העולם כולו שרוי בשלווה – אז תדעו כי ענייניכם מונהגים על ידי דבר העומד למעלה מן החוק הטבעי.55ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי, מאמר ראשון, קט (בתרגום יהודה אבן שמואל, עמ' מ-מא).

במונחים ריאליסטיים, רבי יהודה הלוי אומר שהטופוגרפיה והאקלים של ארץ משפיעים על התרבות והאתוס של תושביה. את אופיין של מסופוטמיה ומצרים מעצבת סדירותו של הטבע שם. העונות מתחלפות בסדירות, מים יש תמיד, וקביעות זו נדמתה כמשקפת את מהלכם האיטי של הכוכבים. התרבויות שצמחו באזורים אלה, ערש הציוויליזציה, הדגישו את מעמדם של גרמי השמיים והיו בעלות תפיסת זמן מחזורית. על פי אמונתן, גרמי השמיים שולטים בעולם, והם מדורגים בהיררכיה שלטונית המשתכפלת בהיררכיית החיים על פני האדמה.

ארץ ישראל, לעומת זאת, נטולת סדירויות. אין שום ערובה שבשנה הבאה יֵרד גשם, האדמה תיתן את יבולה והעצים יניבו פרי. כך נולדה בארץ ישראל תפיסת זמן חדשה: הזמן ההיסטורי. האנשים החיים בארץ הזו שרויים בתלות גמורה. אין להם כל אפשרות לראות את עתידם כנתון בכיסם. הם תלויים בדבר שאיננו הטבע. אפילו דוד בן־גוריון החילוני אמר: "בישראל, כדי להיות ריאליסט צריך להאמין בניסים". במצרים, שבה מקור החיים הוא הנילוס, מסתכלים למטה. בארץ ישראל, שמקור החיים בה הוא הגשם, אין ברירה אלא להסתכל כלפי מעלה.

כאשר סיפר משה לבני ישראל על המציאות האקלימית בארץ, הוא הבהיר להם שהמקום הזה מצמיח לא רק תבואה ויבול אלא גם את רוח האדם. הארץ הזאת מנשאת אנשים אל מעל ומעבר לעצמם, מפני שהם מוכרחים להאמין בה במשהו, במישהו, שנמצא מעל ומעבר להם. בעצם מהותה – באקלימה, במבנה הטופוגרפי שלה ובמיקומה – ארץ ישראל היא מקום שהאדם המבקש לחיות בו מוכרח לתלות את עיניו בשמיים ולהטות את אוזניו אל קריאתם.